

بررسی محاسن و معایب کلاس های چند پایه در شهرستان نیکشهر

حنیفه بلوچی^۱، عالیا شیرانی^۲، زهرا شهرکی^۳، مینا دهقان^۴

^۱ کارشناسی آموزش ابتدایی، دانشگاه آزاد نیکشهر، سیستان و بلوچستان، ایران (نویسنده مسئول)

^۲ کارشناسی زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد نیکشهر، سیستان و بلوچستان، ایران

^۳ کارشناسی زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد نیکشهر، سیستان و بلوچستان، ایران

^۴ کارشناسی زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد نیکشهر، سیستان و بلوچستان، ایران

چکیده

وسعت جغرافیایی ایران اسلامی از طرفی و ضرورت توزیع عدالت آموزشی از سوی دیگر موجب شده است در دور دست ترین روستاها و آبادی های سراسر کشور به شرط حضور دانش آموز لازم التعلیم، کلاس های درسی با مدارس چند پایه تشکیل شود. کلاس های چند پایه در استان سیستان و بلوچستان که از محرم ترین استان های کشور از منظر شرایط فیزیکی و دور افتادگی و فاصله روستاها از شهرها می باشد، بیشترین آمار مداس و کلاس های چند پایه را به خود اختصاص داده است. قطعا تدریس پایه های همزمان در یک کلاس خصوصا کلاس هایی با فاصله سنی و پایه های زیاد یکی از چالش ها و مشکلات معلمان این کلاس هاست، اما استفاده از وجود دانش آموزان برای تدریس سایر پایه ها، استفاده از زمان های همزمان برای تدریس، و..... فرصت هایی را برای آموزش متفاوت در این کلاس ها ایجاد می کند، در این که با روش توصیفی است به بررسی محاسن و معایب مدارس چند پایه در شهرستان نیکشهر پرداخته ایم که یافته های پژوهش نشان داد استفاده از طرح درس متفاوت و جامع و همسوی با تدریس همزمان، گروه بندی متنوع و.... می تواند چالش های تدریس در این کلاس ها را کاهش دهد.

واژه های کلیدی: کلاس چند پایه، محاسن و معایب، تدریس همزمان، گروه بندی

مقدمه و بیان مساله

آموزش و پرورش یک حقوق عمومی است و هر کودکی حق دارد که از آموزش بهره مند گردد لذا ایجاد کلاس های چند پایه فرصت یادگیری برای بسیاری از کودکان مناطق روستایی و عشایری را فراهم می سازد . توسعه مدارس با کلاسهای چند پایه بنا به دلایلی هم چون کاهش جمعیت دانش آموزی ، موقعیت و ... اجتناب ناپذیر است. (نصیری گله، ۱۳۹۲).

کلاس های چند پایه به عنوان ابزاری جهت خدمت به انسان های محروم و مراکزی جهت ایجاد آگاهی اجتماعی ، پیشرفت اقتصادی و ... به شمار می آید. تدریس کلاس های چند پایه یکی از روش های آموزشی است که می توان نیاز های بسیاری از واجب التعلیم در مناطق محروم تامین نماید ، نگاه های مختلفی به کلاس های درسی چند پایه وجود دارد ، برخی از این کلاس ها را جزو معضلات آموزشی می دانند که باید از میان برداشته شود و برخی دیگر وجود این کلاس ها را به مشابه فرصتی برای یک عمل آموزشی و پرورشی بهینه به شمار می آورند. (آقازاده، فضلی ۱۳۸۲).

داشتن کلاس چند پایه، به خودی خود از مشکلات نظام آموزش و پرورش کشور محسوب می شود . حال وجود دانش آموزان دیرآموز یا دانش آموزان مهاجر که دست کم در اوایل دوره دچار مسائل ارتباطی و آموزشی می شوند، بر دشواری کلاس های چند پایه می افزاید. (عزیزی، ۱۳۸۸).

کلاس های چندپایه به دانش آموزان فرصت می دهد، بر اساس مهارت ها، استعداد، علاقه، نوع خصوصیت و میزان سن خود بایکدیگر همکاری کنند و باعث گسترده شدن حوزه ی تجربه ها و روابط اجتماعی دانش آموزان می شود. (کیایی ۱۳۸۲). افزایش دامنه سنی دانش آموزان، سطح پیشرفت و آگاهی آنان نیز افزایش می یابد و سبب می شود دانش آموزان، دوستی های خود را بر اساس عوامل دیگری به جز سن پایه ریزی کنند. (مرتضوی زاده، ۱۳۹۲). از دیگر فواید کلاس های چند پایه ، آموزش چند پایه ای روش کارا و سودمندی برای ارائه آموزش بنیادی در مناطق کم جمعیت است. شواهد گویای آن است که در زمینه های ریاضی، زبان، علوم، آموزش چندپایه ای سبب پیشرفت دانش آموزان می شود. دانش آموزان دختر از این طریق دسترسی بیشتری به فضاها و امکانات آموزشی پیدا می کنند (متین، ۱۳۷۸).

عزیزی (۱۳۸۸) مشکلات کلاس های چند پایه را به دو قسمت تقسیم کرده است:

۱- مشکلات خاص؛ شامل کمبود وقت، کمبود وسایل کمک آموزشی، مناسب نبودن محل مدرسه، کمبود سرانه ورزشی و نداشتن زمین مناسب، نبود محیط غنی و نبود هماهنگی بین آموزش و عملکرد های مدرسه.

۲- مشکلات جنبی و وابسته به شرایط؛ شامل سکونت نداشتن گروهی از معلمان در محل خدمت و رفت و آمد روزانه و پیامد های آن مثل تاخیر و غیبت، تعطیل شدن روز های پنج شنبه در بعضی از مدارس، سنگینی حجم کار معلم مدرسه ی چند پایه، مسائل انضباطی، رعایت نشدن برنامه و نظم ، عقب ماندن دانش آموزان به علت نارسایی های آموزشی، تجربه نداشتن معلمان در این زمینه، رشته و مدرک تحصیلی نامربوط معلم.

سلطانی (۱۳۷۶) در مقاله ای تحت عنوان " مشکلات کلاس های چند پایه و راه حل ها " مشکلات را به دو دسته ی آموزشی و فیزیکی تقسیم می کند:

الف) مشکلات آموزشی: این مشکلات بیشترین بخش از مشکلات کار معلم کلاس چند پایه را تشکیل می دهد. دلایل وجود این مشکلات ناشی از عوامل گوناگونی است که رفع برخی از آنها نیاز به برنامه ریزی های نظام آموزشی دارد. اما برخی از آنها مربوط به آموزگار و دانش آموزان و والدین آنهاست که با تلاش آموزگار و همکاری معلمان راهنما، مسئولان منطقه و اهالی روستا می توان آنها را رفع کرد که از آن می توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱) نداشتن تجربه شغلی آموزگار اکثر کلاس های چند پایه در مناطق دور افتاده روستایی تشکیل می شود. آموزگاران که برای تدریس در این کلاس ها به کار گمارده می شوند، یا از فارغ التحصیلان مراکز تربیت معلم یا معلمان حق التدریسی هستند که اولین سال خدمت را تجربه می کنند. نبود حمایت و پشتیبانی مدیران مناطق و معلمان راهنما سبب می شود که در این شرایط، معلم شتابزده و سردرگم، اعتماد به نفس خود را از دست بدهد و ناچار به ترک خدمت شود یا در بدترین شرایط ممکن، آموزش را با کمترین کیفیت ادامه دهد.

۲) ضعف دانش و اطلاعات پیش نیاز دانش آموزان اغلب دانش آموزان روستایی در کلاس های چند پایه، به دلیل محدودیت و نداشتن تنوع در محیط زندگی، فاقد دانش و اطلاعات زمینه هستند. این دانش آموزان گنجینه لغات بسیار محدودی دارند و به همین دلیل برای درک مطالب و بیان اندیشه و احساسات خود با مشکلات بسیار مواجه می شوند.

۳) عدم وقت کافی در کلاس های چند پایه: یکی از مسائلی که همیشه بر کیفیت کار یک کلاس چند پایه تاثیر می گذارد، موضوع وقت است. تراکم تعداد دانش آموزان در این کلاس ها نیز مسئله کمبود وقت را پیچیده تر می کند و مشکلات متعددی را برای آموزگار فراهم می آورد. کمبود وقت و تراکم دانش آموزان در یک کلاس چند پایه از نظم و دقت کار آموزش می کاهد و سبب افت کیفیت آموزش و عقب افتادگی از برنامه زمان بندی می شود.

ب) مشکلات فیزیکی: ساختمان اکثر مدارس روستایی به دلیل نبود مصالح کافی و انجام نشدن تعمیرات لازم، قدیمی و فرسوده است. فرسودگی ساختمان علاوه بر آنکه در روحیه آموزگار و دانش آموز تاثیر ناخوشایندی می گذارد، بر روند آموختن نیز تاثیرات منفی دارد. در بیشتر روستاها یا محلی برای سکونت معلم در نظر گرفته نشده است یا اگر محلی برای اقامت و پیش بینی شده، به صورت مخروبه و فاقد هرگونه امکانات رفاهی است.

آمار نشان می دهد که نظام آموزش و پرورش ایران حدود یک میلیون دانش آموز در کلاس های درس چند پایه به تحصیل می پردازند. دانش آموزان کلاس های درس چند پایه را دانش آموزان روستایی یا دانش آموزان حومه شهرهای کوچک و دور افتاده تشکیل می دهند. آموزگاران کلاس های درس چند پایه نیز بیشتر از مناطق روستایی برخاسته اند. که عمدتاً دارای مدرک تحصیلی فوق دیپلم هستند و کمترین آموزش ها را دیده اند و از آموزش های پایه معلمی بی بهره اند.

دلیل اصلی تشکیل کلاس های چند پایه به حد نصاب نرسیدن تعداد دانش آموزان در یک پایه تحصیلی است. معمولاً حد نصاب تعداد دانش آموزان برای رسمیت یافتن کلاس های درس را در هر پایه نظام آموزشی تعیین و ابلاغ می کند. با روند رو به افزایش مهاجرت از روستاها به شهرها زمینه تشکیل کلاس های چند پایه فراهم می آید.

دیدگاه های مختلفی نسبت به کلاس های درس چند پایه وجود دارد:

برخی این کلاس ها را جزو معضلات نظام آموزشی می دانند که باید از میان برداشته شود و بعضی یگ وجود این کلاس ها را به مثابه فرصتی برای یک عمل آموزش و پرورش بهینه به شمار می آورند. تحقیقات نشان می دهد که میان دانش آموزان کلاس های درس چند پایه و دانش آموزان کلاس های درس تک پایه از حیث توانایی شناختی تفاوت معنا داری وجود ندارد.

افزون بر این دانش آموزان کلاس های درس چند پایه نسبت به دانش آموزان کلاس های تک پایه از نظر رشد اجتماعی، سازگری محیطی، بیان عواطف، روحیه همکاری، بهداشت روانی، پختگی رفتاری و به دانش آموزان کلاس های تک پایه برتری نشان می دهند. نتایج پژوهش های زیادی برتری و لزوم کلاس های درس چند پایه را مورد تأیید قرار داده اند.

تدریس در کلاس های درس چند پایه و دانش آموزی در این کلاس ها، تجارب فراوانی را به بار می آورد. تجارب بر آمده از کلاس های درس چند پایه برای معلمان، افزایش توانایی حرفه ای و وابستگی به دانش آموزان است که به گفته یکی از معلمان کلاس چند پایه: معلم کلاس چند پایه، سر پرست خانواده پر فرزندی است که باید برای همه آنان به صورت متفاوت برنامه ریزی کند و به نسبت مساوی محبت خود را به هر کدام از بچه ها نشان دهد. و بر این باور است که کلاس درس چند پایه «کلاس زندگی» است.

دلایل تشکیل کلاس های چند پایه:

پایین بودن تعداد دانش آموزان در مناطق روستایی و کمبود معلم دو مشکل اساسی است که باعث دور ماندن کودکان این مناطق از درس و مدرسه می شود. در بیشتر موارد، نتایج اسف انگیز نیز به دنبال دارد؛ زیرا تعدادی از این کودکان در سنین آموزش از شرکت در کلاس درس باز می مانند و تعدادی نیز که شرکت در کلاسی که بچه های کوچکتر از خودشان در آن درس می خوانند، ترک تحصیل می کنند.

آموزش در کلاس های چند پایه، شیوه ای است که دسترسی کودکان روستایی را به کلاس درس بیشتر می کند. البته تدریس در این کلاس ها نیازمند برخورداری از مهارت های ویژه و روش های مناسب سازماندهی کلاس است. همچنین می توان «به روز کردن شیوه های تدریس»، کار آمد کردن بهره گیری از منابع و افزایش مشارکت جمعی و توسعه سواد از دیگر دلایل تشکیل کلاس های چند پایه شمرد.

در یک کلاس چند پایه دانش آموزان بین ۶ تا ۱۵ ساله وجود دارند. این دانش آموزان دوره های مختلف رشد جسمی و فکری را با نیازهای متفاوت می گذرانند که تعامل بین آنها در یادگیری اثرات زیادی دارد.

معلم می تواند از برخی وسایل آماده شده برای همه پایه ها استفاده نماید و به این طریق در وقت و هزینه صرفه جویی شده و هم بر کارایی تدریس افزوده می گردد.

در این کلاس ها می توان دانش آموزانی را که در بعضی از دروس عقب ماندگی دارند در پایه پایین تر قرار داد تا جبران کمبود بنمایند و به دانش آموزانی هم که پیشرفته هستند اجازه استفاده از درس سطح بالاتر را داد.

دانش آموزان پایه های بالاتر در جریان تکرار دروس سال های قبل خود قرار گرفته این دروس برای ایشان تکرار می شود و یادگیری آن ها عمیق تر می گردد و بالعکس، دانش آموزان پایه های پائین تر تا حدودی با درس های سال های بالاتر آشنا می شوند و این خود پیش زمینه ای برای یادگیری وسیع تر آن ها خواهد شد.

به دانش آموزان فرصت می دهند، بر اساس مهارت ها، استعداد، علاقه، نوع شخصیت و میزان سن خود با یکدیگر همکاری کنند و باعث گسترده شدن حوزه تجربه ها و روابط اجتماعی دانش آموزی شود.

با افزایش دامنه سنی دانش آموزان، سطح پیشرفت آنان را افزایش می دهد و سبب می شود دانش آموزان، دوستی های خود را بر اساس عوامل دیگری به جز سن نیز پایه ریزی کنند.

برای دانش آموزان بزرگتر فرصت فراهم می کند تا با درس دادن به دانش آموزان کوچکتر نقش معلم را بازی کنند و بهره گیری از یک معلم در چند سال تحصیلی متوالی سبب عمیق تر شدن پیوند بین معلم و دانش آموزان می شود.

دانش آموزان پذیرش و تحمل دیگران را یاد می گیرند و زمانی که دانش آموزان بر اساس سطح توانایی خود آموزش ببینند، شرایط طبیعی تری برای آموزش فراهم می شود.

یکی از مسائل اساسی در کلاس های چند پایه، نیروی انسان است. در این کلاس ها معمولاً معلم علاوه بر تدریس محتوای آموزشی، امور اداری مربوط به مدیر، معاون، متصدی امور دفتری و وظایف مربی بهداشت، معلم ورزش و ... را نیز عهده دار است و از سوی دیگر او باید به عنوان یک پژوهشگر در آموزش کیفی و یک مشاور اجتماعی نیز ایفای نقش کند. این در حالی است که هیچ انگیزه اجتماعی، اقتصادی ویژه ای برای آن ها فراهم نشده است و افراد علاقمند و شایسته حرفه معلمی تمایلی به خدمت در این کلاس ها ندارند.

از سوی دیگر حق معلمان فارغ التحصیلی مراکز تربیت معلم هم برای تدریس در این کلاس ها، آمادگی، اطلاعات و تجربه مناسب ندارند و از هیچ آموزش پیش از خدمتی که زمینه ساز تجربه عملی و تفکر درباره تدریس چند پایه باشد، برخوردار نیستند. در مجموع برای معلمان چند پایه آموزش جداگانه وجود ندارد و آن ها ناچارند از طریق تجربه و آزمایش، روش هایی را مورد استفاده قرار دهند و هیچ تدبیری جهت ارتقای توانایی ها و صلاحیت ایشان جهت به کارگیری روش های مؤثر تبادل تجارب و اطلاعات و ... اندیشیده نشده است. این دیدگاه که معلمان آموزش دیده برای تدریس تک پایه به طور اتوماتیک می توانند در کلاس های چند پایه تدریس کنند، غیر قابل قبول است و مخصوصاً که از کم تجربه ترین افراد در دسترس (سرباز معلم، آموزشیاران نهضت سواد آموزی، بومیان با سواد و ...) برای اداره این کلاس ها استفاده می شود.

در مجموع مشکلات خاصی همچون کمبود وقت، نقصان تجربه و کمبود اطلاعات معلمان مدارس چند پایه در امر تدریس و کلاس داری حرفه ای، نا مناسب بودن فضای آموزشی و کمبود کلاس درس، عدم هماهنگی بین مدرسه و خانواده و کمبود تجهیزات آموزشی منجر به نارضایتی معلمان می گردد مخصوصاً در مواردی که معلم به عنوان مدیر، دفتر دار، خدمتگزار، معاون، نامه رسان هم ایفای نقش می کند. و در کلاس نیز باید بیش از یک معلم تک پایه مهارت، توانایی و اطلاعات داشته باشد.

مدیریت در کلاس های درس چند پایه:

مدیریت کلاس درس در آموزش و پرورش کلاس های درس چند پایه حائز اهمیت زیادی است مدیریت کلاس درس به پیش بینی ها و روند ضروری برای ایجاد و حفظ محیطی که در آن یاد دهی و یادگیری به وضوح می پیوندد تعریف شده. هدف اولیه مدیریت کلاس اثر بخش، کاستن از بدرفتای یا حتی ایجاد یک محیط منظم نیست. ارائه تمرین ها و فعالیت هایی که دانش آموزان را به انفعال بکشاند و سبب به هم ریختن نظم هم نگردد، به معنای افزایش فرصت یادگیری نیست.

درست، بر عکس چنین شرایطی از فرصت های یادگیری می کاهد. این موضوع، در کلاس های درس چند پایه در خور توجه است، زیرا بسیاری از دانش آموزان مجبورند ساعاتی از روز را ساکت و بی هدف در گوشه ای از کلاس سپری کنند تا معلم بتواند به گروه دیگری از دانش آموزان تدریس نماید و یا از آنها خواسته می شود به روخوانی مطالب کتاب یا فعالیت دیگری بپردازند اما بر کلاس و فعالیت های دانش آموزان نظارت و مدیریت هدفمند اعمال نمی شود کلاس آرام و منظم است اما بر یادگیری و میزان یادگیری افزوده نمی شود. این موضوع در کلاس چند پایه در خور توجه است. زیرا بنایی ترین هدف از مدیریت کلاسی اثر بخش، یادگیری یا افزایش یادگیری دانش آموزان است.

سازماندهی کلاس:

سازماندهی کلاس یکی از مهمترین عوامل برای کمک کردن به فراهم نمودن فرصت تدریس مؤثر است اگر کلاس درس به خوبی سازماندهی شود هر اندازه طرح درس به خوبی فراهم شده باشد راهی به سوی موفقیت نخواهد داشت.

معلم کلاس چند پایه، هم باید درس را سازمان بدهد و هم باید فضای فیزیکی کلاس را به خوبی سازمان بدهد. چگونگی آرایش میز و نیمکت در کلاس و نحوه بهره گیری از دیوارها و سقف و کف کلاس تأثیر زیادی برای عملکرد کلاسی معلم و دانش آموزان دارد. معلم کلاس درس چند پایه متوجه توانایی طبیعی دانش آموزان برای شناخت و کنجکاوی باشد و برپایه این ویژگی دانش آموزان فعالیت های یادگیری مناسبی را طراحی و به آنان ارائه دهد.

شایسته است معلمان وظیفه ذاتی خود در کلاس درس را هم مورد توجه قرار دهند. یکی از وظایف معلم در کلاس درس پدید آوری محیط یادگیری بر انگیزنده است.

بحث و نتیجه گیری

عامل کمی سواد و عدم اطلاعات کافی والدین از شرایط و قوانین این کلاس ها به عبارت دیگر از دیدگاه معلمان و مدیران کلاس های چند پایه هر چه والدین دانش آموزان بی سوادتر باشند فرزندان شان در محیط مدرسه به ویژه در کلاس درس دارای بی نظمی بیشتری هستند که از عوامل مشکل آفرین و وقت گیر در کلاس های چند پایه می باشد با یافته های افروز (۱۳۸۶) که سواد و تحصیلات خانواده یکی از عوامل مهم پیشرفت بشر در جهان امروز است مطابقت دارد. او عقیده دارد که معمولاً افرادی که در سطح پایین اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، زندگی می کنند، سطح تحصیلات کمتری نسبت به افراد همسال خود دارند و میزان تحصیلات در این خانواده ها به شدت افت پیدا می کند. در حقیقت در برخی از این خانواده ها، معلم کلاس درس چند پایه باید روشها، فنون و راهبردهای متعدد مؤثری برای تدریس آماده بوده و به طور اثر گذاری آنها را برای جلب رضایت مندی دانش آموزان به کار گیرد. در کلاس های درس چند پایه، دانش آموزانی با سنین مختلف و توانایی متفاوت حضور دارند معلم نباید و نمی تواند فقط با تکیه بر یک روش به ارائه محتوا بپردازد.

معلم باید طرح درس روزانه اش را به دقت آماده کند تا دانش آموزان پایه های مختلف را به انجام انواعی از فعالیت های یادگیری سودمند وادار سازد.

به کارگیری راهبردهای تدریس باید همراه با انعطاف پذیری باشد. در برخی مواقع نیاز است برای اثر گذاری بیشتر، راهبردهای تدریس با توجه به نوع محتوا و نیازمندی دانش آموزان مورد بازنگری قرار گیرد.

گروه بندی بر پایه توانمندی را به عنوان یک راه کار در نظر گرفته شود برای تدریس دو سویه و انجام تدریس جبرانی فراهم می کند. گروه بندی بر پایه های تحصیلی غیر یکسان در کلاس های چند پایه فرصت مناسبی برای فعالیت های مشارکتی و پویا فراهم می کند.

گاهی فعالیت یکسان را برای همه دانش آموزان کلاس ارائه شود. شمار زیادی از فعالیت ها را می توان طراحی کرد که دانش آموزان پایه های اول تا پنجم در انجام دادن آنها شرکت کنند.

معلم شرایطی ایجاد کند تا دانش آموزان از همدیگر یا بگیرند. نظر به اینکه در بسیاری از موارد یاد گیرندگان بزرگسال الگوی یادگیری بسیار خوبی برای یادگیرندگان تازه کارند.

مشارکت در گروه های یادگیری به مثابه یک عضو فعال گروه برای مثال معلم می تواند خود را به عنوان عضوی در گروه یادگیری دانش آموزان پایه سوم، چهارم و پنجم دبستان نماید.

معلم کلاس درس چند پایه متوجه توانایی طبیعی دانش آموزان برای شناخت و کنجکاوی باشد و بر پایه این ویژگی دانش آموزان فعالیت های یادگیری مناسبی را طراحی و به آنان ارائه دهد.

منابع

- آقازاده، محرم و فضلی، رخصاره، راهنمای آموزش در کلاسهای درس چندپایه، تهران: آبیژ، ۱۳۸۴
- نعمت اللهی، متین. ۱۳۷۸. آموزش ابتدایی و کلاسهای چندپایه، وزارت آموزش و پرورش، پژوهشکده ی تعلیم و تربیت، شماره ۲۱
- اناری نژاد، عباس و ریحانپور، میلاد، مدیریت و برنامه ریزی درسی در کلاس های چند پایه، شیوا رسا، ۱۳۹۴ پیروی چشناسری، شیرعلی، پیروی چناسری، مینا. ۱۳۹۳. موانع و مشکلات کلاس های چند پایه ی ابتدایی، انجمن توسعه و ترویج علوم بنیادین
- حاج اسحاق، سهیلا، مدارس تک اتاقی، تهران، مؤسسه کوروش چاپ، ۱۳۸۷. سلطانی تهرانی، محمد. ۱۳۷۶. مشکلات کلاس های چند پایه و راه حل ها، رشد آموزش ابتدایی، شماره ۴
- عزیزی، بتول. ۱۳۸۸. چندپایه، چندبچه، ماهنامه آموزشی، دوره ۱۳، شماره ۲۰
- کیایی، فاطمه. ۱۳۸۲. درآمدی بر چگونگی کلاس های چندپایه، رشد معلم، شماره ۱۸۰
- متین، نعمت الله. ۱۳۷۸. آموزش ابتدایی و کلاس های چندپایه، پژوهشنامه آموزشی، شماره ۲۱
- مرتضوی زاده، حشمت الله، راهنمای تدریس در کلاس های چندپایه، تهران، عابد، ۱۳۹۰
- نصیری گله، یدالله. ۱۳۹۲. چگونه می توانیم فرایند یاددهی یادگیری رادر کلاس های چندپایه بهبود بخشیم، اقدام پژوهی